

УДК 008

Олександр Шевчук

ПОГРАНИЧЧЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

У праці аналізується пограниччя як явище, в якому поєднуються багато складних соціокультурних процесів. Розглядаються механізми, які створюють основні події та тенденції на пограниччю. Стаття присвячена загальному аналізу подібних територій.

Ключові слова: пограниччя, кордон, стосунки на Пограниччю.

O. Shevchuk. Borderlands as a sociocultural phenomenon

The present article is dedicated to the analysis of Borderland as a phenomenon which unites many complicated social and cultural processes. Authors pay attention to mechanisms that make events and tendencies on Borderland.

Keywords: borderlands, border, relations on the border.

A. Шевчук. Пограничье как социокультурное явление

В работе анализируется пограничье как явление, в котором объединяется много сложных социокультурных процессов. Рассматриваются механизмы, которые создают основные процессы и тенденции на пограничье. Статья посвящена общему анализу подобных территорий.

Ключевые слова: Пограничье, граница, отношения на Пограничье.

Пограниччя як певне явище містить у собі великий потенціал для розвитку та руху, а отже, спонукає до зацікавлення та подальшого вивчення. У цій статті ми розглянемо основні властивості пограниччя, зовнішні механізми та процеси, які діють там, поняття кордону та результати його подолання, охарактеризуємо людину пограниччя. Метою цієї роботи є загальне дослідження пограниччя як багатогранного культурного феномену, наділеного власними неповторними рисами.

Динамізм, який є однією з головних рис існування пограниччя, забезпечується фактом існування кордону, який невід'ємно пов'язаний із феноменом пограниччя. Кордон можна окреслити як місце найбільш віддалене від центру, а отже від місця святого для культури (або людини для якої центр – це дім, домашнє вогнище). Подібне від-

далення (не в значенні геометричним, а в значенні ціннісним та емоційним) спричинює наростаюче відчуття непевності та ляку, під час наближення до кордону. Кордон є особливим критичним місцем, за яким починається інший, незрозумілий світ [9, с. 143]. Водночас, наявність кордонів означає можливість їх подолання та співпраці, саме тому жоден кордон не можна вважати не цілком замкнутими і не цілком відкритим [4, с. 213]. Перетинання кордону є дійством знаковим та значущим, це розширення меж світогляду, духовне збагачення і розвиток. Подолати кордон – означає вийти за межі власного, комфортного і зрозумілого світу, перейти у місце чуже або ж звернути увагу на раніше непомітне. Подолання розмежовуючи ліній завжди таїть у собі поступ вперед.

Варто зазначити, що кордон є умовним місцем на пограниччі. Сам термін «пограниччя» за словами В. Міньоли вказує на простір «між», на «буття і процес на кордоні» як лінії, смузі, що розмежовує. Тут варто говорити не про ізоляцію, а про потенційний діалог між соціальними, культурними, економічними та політичними партнерами «кордону», тобто пограниччя [1, с. 64]. Отже, як ми бачимо, в саме пограниччя належать абсолютно цілком лише певній культурі або державі, цепевною мірою перехідна територія, своєрідний коридор, де відбувається плавний перехід від однієї культури до іншої. Спільна територія, на якій культури невідворотно вступають у певні стосунки, долаючи часто своє упередження та стереотипи. Вдало описав відносини на пограниччі Ю. Лотман, розповідаючи про традицію ставлення у Київській Русі до племен кочівників, які селилися на межі держави. Вони носили назву «наші погани» («поганій» – тобто «чужий», «нехрещений», «язичник»). Такі племена разом з руськими князями ходили в походи на племена варварів [4, с. 222]. Це демонструє нам те, що пограниччя здатне поєднувати різні соціальні групи, які наділені відмінними світоглядними принципами, відмінними культурними традиціями і віросповіданням.

Поєднуючий чинник може бути настільки потужний та значимий, що здатен навіть утворитися певний однаковий простір із спільними архітектурними рисами і особливостями. Як зазначає Б. Бахтєєв, аналізуючи історичний та культурологічний розвиток Донецька, простір усього Донецького вугільного басейну має спільний, однаковий вигляд: «перетнувши близький російський кордон, мешканці Донбасу бачать те саме, що й удома. Такого помітного контрасту в побутовій культурі обабіч кордону, як, скажімо, між Сумською областю України та Курською областю Росії, там немає» [2]. Така схожість поясню-

ється процесом інтернаціоналізації, який стимулювався та розвивався в межах Радянського Союзу, що, своєю чергою, сприяв розвитку пограничних територій, бо за умов інтернаціоналізації розмиваються кордони, натомість стають явними спільні риси, які наділяються здатністю поєднувати.

Нині радянську ідеологію заміняє глобалізація. Адже під час глобалізації фізичні параметри стають вторинними, тоді як увиразнюються соціокультурні процеси на певній території [1, с. 59]. Відстань теж нівелюється, адже кордони «стираються», натомість формується спільний культурний та інформаційний простір, що може породжувати нові культурні здобутки.

Головною характеристикою теперішнього часу є значне прагнення культур до відкритості. Налаштованість до взаємного збагачення й взаємної співпраці є запорукою виживання та розвитку сучасних культур. Нині майже не залишилося цілком замкнутих країн: навіть найконсервативніші культури піклуються про власний міжнародний імідж, відшукують можливості співпрацювати та впливати на інших. Сучасний світ все більше набуває рис «межовості», суспільства все частіше розуміють, що існування в координатах «свій – чужий» є тупиковим, для просування вперед необхідне збагачення і порозуміння з іншими цивілізаціями на усіх рівнях: культурному, політичному, економічному та соціальному. Наймодернішим і найрозвинутішим у цьому сенсі є саме пограниччя, адже подібна співпраця існує в його межах від самого початку, це певна його вроджена риса.

Пограниччя є відкрите до сприйняття нового, існування на кордоні, наближення до іншої культури, сприяє тому, що на цій території відбувається збагачення культури, творення знакових для неї речей та подій. Однак не варто вважати, що на пограниччі відбувається процес асиміляції, бо прикордонні території також виступають своєрідними «консерваторами культури». Дослідниця І. Олюніна у своїй роботі «Досвід вивчення Білоруського Полісся у польській історіографії» слушно зазначає: «Прикордонні регіони з часом акумулюють культурний і соціальний досвід декількох традицій. Вони консервують цей досвід і формують манеру взаємин з навколишнім світом. Будь-які зміни соціального, економічного, культурного плану відбуваються тут із великими труднощами, набуваючи неповторної специфіки, коли вже до наявних традицій додаються нові, неспроможні цілком витіснити або замінити старі» [8, с. 145]. Отже, зважаючи на ці слова ми можемо припускати, що пограниччя відіграє надзвичайно важливі функції: накопичення і збереження та розвитку. З одного боку, куль-

тура, також завдячуючи пограниччю, збагачується та розвивається, набуває нових для себе рис. А з іншого боку – на пограниччі відбувається збереження ідентичності та власної культурної самостійності.

Самоідентифікація закладена від самого початку буття кожного народу. Усвідомлення власної приналежності до кожного етносу, який живе не тільки сьогодні, а був у минулому і житиме в майбутньому, є надзвичайно потужним і не надто легко «розвивається» під дією нових тенденцій сучасності. Першопочатковою формою самосвідомості, культурної ідентичності є зв'язок із рідною землею, буквально – місцем власного проживання. Він є давнішим, предтечею формування нації. Це підтверджує існування в білоруській культурі феномену «тутешності». Поняття «тутешності» почало зароджуватися у великолитовську епоху історії Білорусі, воно є своєрідною ланкою у формуванні національної ідентичності, ланкою в ланцюгу «литвин – «тутешній» – білорус» [5, с. 131]. Тобто ми можемо говорити про те, що «тутешність» може слугувати підтвердженням того, що пограниччя може є не тільки активним провідником нових культурних течій, місцем, з якого культура отримує нові резерви для розвитку, а й певним каталізатором, який здатен «провокувати» до глибокого самоусвідомлення зв'язку з певною землею, не просто як з територією, а як з батьківщиною. Тоді пограниччя наділяється знаковими, можна навіть сказати метафізичними рисами, воно стає духовною цінністю, стає частиною ментальності. Подібне явище добре ілюструють слова сербського діяча В. Драшковича, який наголошував на тому, що серби мають священний обов'язок боронити Косово, бо воно «фундамент народу і держави, символ і джерело всього, що робить нас сербами і християнами» [10, с. 38]. Тут ми бачимо, що пограниччя, як і будь-яка інша територія, може трактуватися як «коліска народу», відправна точка, періодичне повернення до якої означає повернення до власної сутності, традицій, наближення до розуміння характеру власного етносу.

Такий принцип збереження традицій може бути також результатом того, що пограниччя розташовується на кордоні, що воно є місцем активного впливу іншої культури: на пограниччі, можна сказати, виробився певний захисний механізм, який зберігає першооснови оригінальної культури кожного народу, тим самим творячи перед нами певний парадокс, який можна охарактеризувати словами «розвиваючи – зберігати».

Цікавою також є роль людини, яка живе на території пограниччя. На думку польської письменниці О. Токарчук, мешканець Пограниччя виконує креативну функцію: «Людина пограниччя мала б свідомо

розуміти відносність певних понять, які поза пограниччями нерідко витлумачуються буквально і смертельно поважно. Пограниччя є тим районом, що ставить під сумнів нашу належність до чогось сталого. Ця людина здатна змінити думку, дивитися з різних перспектив, відкрита до чогось нового, що поза межами пограниччя, у сталих соціумах, може видаватися дивним і недобрим. Людина пограниччя ліберальна, що в Польщі трактують із негативним підтекстом. Людина пограниччя покликана навчати інших розуміти те, що реальність різнорідна» [7]. Справді, людина пограниччя має певні особливості характеру. Ми можемо з упевненістю говорити про те, що мешканець пограниччя здатен і до поєднання рис кількох культур, здатен ідентифікувати себе одночасно із кількома культурами.

Прикладом такої людини може слугувати Бруно Шульц – художник єврейського походження, який мешкав в Україні і писав польською мовою. Він знаходився під дією одночасно кількох культур та традицій, що дозволило йому витворити свій власний стиль, власні цінності і погляди. І в цьому полягає унікальність людини пограниччя, людини, яка живе на перехресті кількох культур, часто змушена шукати власну культурну самостійність, витворювати власну систему знаків, якою спілкується з навколишнім світом. Це також провокує до витворення самостійності, яка часто межує з упертістю, стремлінням жити лише за власними переконаннями.

Спільноти, що живуть на пограниччі, водночас є самодостатніми й інтровертними, замкненими у собі. Іноді це призводить до того, що будь-яка дія ззовні нерідко сприймається як щось шкідливе та неприйнятне і, як результат, зустрічає протидію: Б. Бахтєєв стверджує, що будь-які спроби інтеграції мешканців донецького регіону в загальноукраїнську культуру можуть проходити із труднощами, бо: «Мешканці регіону усвідомлюють його частиною України – принаймні номінальною, але разом з тим вони протиставляють його «сільській Україні». Усвідомлення окремоті Донбасу, його особливості – то і є підвалини регіонального патріотизму. «Ані Україна, ані Росія», «ланцюг, що нерозривно поєднує Україну та Росію», – такою, згідно з регіональною ідеологією, є місія Донбасу» [2]. Часом така самодостатність може приводити до проявів юридичного нігілізму: мешканці молдовського прикордонного села Паланка категорично протестували проти передачі Україні території біля села, хоча вона є обумовлена міжнародними двосторонніми домовленостями в обмін на територію Джурджулешти. Причому, важливими є слова голови селища про те, що «Ми категорично проти, і не поступимося ні п'яддю землі, зали-

шеної нам нашими предками. Вважаю, що цей свій обов'язок ми повинні виконати до кінця» [6], тим самим підтверджуючи наші тези про те, що землі пограниччя є надзвичайно важливою територією, яка сприймається як спадок предків і духовно важлива земля.

Проте варто розуміти, що ця самотність пограничних територій не є негативною та загрозовою тенденцією. Потрібно зважати на те, що описана вище самодостатність є природнім явищем, звичним і традиційним процесом, який відбувається в межах пограниччя. Власне, зважуючи на те, що кожен мешканець пограничних територій так чи інакше творить власну систему культурних кодів, що, своєю чергою, сукупно створюють єдине культурне середовище того чи іншого пограничного регіону, то й гордість і переконаність у його оригінальності та досконалості є цілком нормальним. Це формує своєрідний регіональний патріотизм, який часом може бути сильнішим, ніж патріотизм до країни, громадянином якої є та чи інша особистість. Часто ми можемо уявляти свій регіон як дещо ближче і рідніше, ніж країна в цілому. Тим паче, якщо в цьому регіоні домінуючою є відмінні від загальнодержавних культурних кодів, тоді їх оборона є деякою мірою справою честі.

Подібне ставлення до пограниччя як певного духовного скарбу може також призводити до конфліктів на цій території. Загалом, непорозуміння на пограничних територіях (так само як і будь-де) відбуваються через конфлікт цінностей. Але оскільки ми говоримо про Пограниччя як про деякий простір існування культур, то на цьому просторі може відбутися зіткнення основоположних цінностей певного етносу. Його причиною здатні слугувати корінна різниця між віросповіданням, бажання побудувати монолітну державу-імперію, звідки усі інші, чужі елементи поволі витискаються. Конфлікти зароджуються від нагнітання взаємної нетерпимості, коли представники іншої національності або іншого віросповідання негативно міфологізуються, їм приписуються темні риси, вони, як правило, звинувачуються у злякисному впливові, бажанні порушити суверенність країни і зруйнувати усталений спосіб життя.

Активувати взаємну неповагу можуть як і економічні негаразди, так і політичні маніпуляції або діяльність шовіністичних сил. Взагалі, коли ми говоримо про пограниччя як про певне місце, де відбувається збереження культурних традицій й водночас співпраця з іншою культурою, то повинні зважати на те, що часто тут зберігається взаємна настороженість. Стосовно цього, ми знаходимо влучні слова у статті Б. Бердиховської та Я. Куроня «Холодне пограниччя», де зачіпається тема взаємної польсько-української співпраці: «...з обох боків кор-

дону є люди і середовища, які не хочуть цієї співпраці. Мало того, будь-яку співпрацю вони вважають зрадою національних інтересів. Якщо не зважати на активність цих середовищ, то завжди будемо натрапляти на більші чи менші інциденти» [3]. Однак існування таких груп людей властиве не тільки пограниччю, але й, погодьтеся, узагалі будь-якому суспільству взагалі.

Завершуючи розгляд і аналіз проблематики пограниччя, ми можемо стверджувати, що маємо справу із складним соціокультурним явищем, яке містить в основі своїй певні механізми, що й становлять оригінальну мозаїку, властиву лише пограниччю.

Першим таким механізмом є процес подолання кордону, нівелювання розподільчих смуг, життя на межі культур. Саме цим і відрізняється пограниччя від інших регіонів: неймовірною і неповторною можливістю бути між двох світів, служити місцем зустрічі (іноді кардинально протилежних) систем цінностей. Жодна культурна чи історична територія не містить у собі стільки внутрішньої енергії, що застосовується до активної дії як пограниччя. Часом, щоправда, ця енергія набуває руйнівних якостей, коли на пограничних територіях зароджуються конфлікти, які здатні перерости у складні, затяжні і кровопролитні війни, але це швидше прикрі винятки: більшою мірою пограниччя – місце, де відбуваються конструктивні процеси розвитку культури, місце, завдяки якому цивілізація набуває нових властивостей, тим самим маючи змогу до нормального життя у сучасному світі.

Іншим не менш важливим процесом є механізм збереження автентичної культури етносу, який полягає на тому, що пограниччя часто асоціюється із ідентичного етносу, є певним чинником національного самоусвідомлення. Також воно трактується як певне духовне багатство, священні землі й спадок предків, який будь-якою ціною варто боронити, адже він є частиною внутрішнього світу багатьох людей певної національності. Саме це також є одним із факторів створення конфліктів на території пограниччя.

Важливою дійовою особою пограничних регіонів є люди, які мешкають там. Можна говорити про те, що вони виконують певну креативну функцію, творячи певним чином власний культурний простір наповнений їхніми, часто навіть дивними, несхожими вартостями. Однак цінність вони можуть мати доволі значну, а тому будь-які інші часто бувають приречені на витіснення. Однак не варто стверджувати, що тут криється якась певна загроза, оскільки такі прояви є не надто агресивні і не дуже значні.

Пограниччя є явищем доволі неоднозначним, навіть парадоксаль-

ним. У його межах не відбуваються однозначні події із однозначними результатами, воно багатогранне й багатозначне, йому властива різновекторність розвитку. Пограниччя постійно змінюється і саме це спонукає до нових досліджень.

Література:

1. Адвилонене Ж. Проблематика и возможности понятия «Пограничье» / Перекрестки – № 2-4. – 2008. – С. 57-89.
2. Бахтеев Б. Втрачений Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svoboda.com.ua/index.php?Lev=archive&Id=5753> (24.07.2010).
3. Бердиховська Б., Куронь Я. Холодне пограниччя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n14texts/berdyh.htm (08.08.10).
4. Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа». – Вильнюс: 2008. – 336 с.
5. Дзермант А. Метафизика «тутейшести» / Перекрестки. – № 14. – 2008. – С. 130-149.
6. Димовський Д. Жителям молдавського пограниччя міжнародні договори – не указ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/288675> (08.08.2010).
7. Кабачій Р. Людина пограниччя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/art/166/0/3059> (04.08.2010).
8. Олюніна І. Досвід вивчення Білоруського Полісся в польській історіографії / Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 8. – 2006. – С. 145-152.
9. Kowalski P. Granica próba uporządkowania kategorii antropologicznych [w] Pogranicze jak o problem kultury, redakcja naukowa Smolińska T. – Opole, 1994. – С. 143-152.
10. Pawłowski K., Kosowokonflikt i interwencja, Lublin 2008. – 257 s.